

'Freiwilligkeitskirche': 'De kracht van zo'n kerk, waar wij Hervormden te weinig van weten, moeten we vooral niet onderschatten'. Die kracht hebben de hervormden volgens Van der Linde trouwens merkbaar gevoeld: 'De "gereformeerdenhaat", die een giftig onkruid is in onze kerktuin, heeft al te veel zijn voedingsbodem in jaloezie en vrees' (287). Voor de bestudering van de D doet Van der Linde de suggestie die op te vatten als een opwekkingsbeweging (277-279). Dat zou zeker voor bepaalde aspecten van de D een blikverruiming geven, maar een bezwaar is dat dan het kerkreformerende aspect moeilijk nog tot zijn recht kan komen. Het is merkwaardig dat Van der Linde de boeken van Haitjema en Rasker niet noemt en dus ook niet in zijn beschouwingen betreft.

De besproken publicaties wettigen de volgende conclusies over de na-oorlogse, hervormde geschiedschrijving van de D. Het oude hervormd-gereformeerde antagonisme, zich uitend in polemiek en veroordeling, is daarin niet langer werkzaam. De auteurs streven er naar de gebeurtenissen hun eigen taal te laten spreken en de mensen zelf aan het woord te laten komen. Ook de behoefte de D met de bril van een hervormde kerkvisie op te beoordelen is sterk afgenomen. Alleen in het boek van Haitjema komt ze nog heel expliciet naar voren. Dit alles betekent nu niet dat het geschrevene los staat van de personen die schreven. Bij voorbeeld, in de onomwonden veroordeling door Van der Linde van de 'receptie' van de D in de hervormde geschiedschrijving treedt ongetwijfeld ook zijn eigen, overigens niet onkritische waardering aan het licht voor het hele complex van piëtisme, Nadere Reformatie, Révell en opwekking, waarmee hij de D in verband ziet via de persoon van Kuyper, die z.i. 'in een verwant stroombed voer' (a.a. 278). Dit voorbeeld maakt ook duidelijk dat het ongenueanceerd is de andere waardering en benadering van de D in de hervormde geschiedschrijving van na de Tweede Wereldoorlog zonder meer op rekening te zetten van het proces van toenadering tussen hervormden en gereformeerden.

De genoemde conclusies worden bevestigd door de lezing van door hervormde auteurs na de Tweede Wereldoorlog geschreven biografieën van personen, die met de D te maken hadden. Voorbeelden daarvan zijn L.C. Suttorp, *Jhr Mr Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken*, 's-Gravenhage 1948 en P.L. Schram, *Willem van den Bergh 1850-1890*, Amsterdam 1980, die beide ruimschoots aandacht aan de D schenken. Niet goed in het geschetste beeld past echter L.G. Zwanenburg, *Gerrit Jan Vos Az*.